

УДК 327

Машевський Олег Петрович (1971 р. н.). У 1994 р. закінчив історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії КНУ ім. Тараса Шевченка. Тема докторської дисертації – “Фактор Чорноморських проток в діяльності міжнародних союзів”.

ЧИННИК ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ У ПЕРІОД УКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКО- БРИТАНСЬКОЇ УГОДИ 1907 р.

Автор, використовуючи англійські, німецькі і російські документальні джерела, дослідив вплив фактору боротьби великих держав за контроль над протоками Босфор і Дарданелли на укладання у 1907 р. договору між Росією та Великою Британією. Цей процес проаналізовано в контексті перспектив формування російсько-британсько-французького співробітництва та протидії цьому Німеччині.

Автор, используя английские, германские и российские документальные источники, исследовал влияние фактора борьбы великих держав за контроль над проливами Босфор и Дарданеллы на заключение в 1907 г. договора между Россией и Великобританией. Этот процесс проанализирован в контексте перспектив формирования российско-британско-французского сотрудничества и противодействия этому Германии.

Using British, German and Russian sources the author analyses an influence of the Great powers struggle over the control of the Bosphorus and the Dardanelle straits on making of Russo British agreement of 1907. This process is considered in the context of prospects of Russo-British-French cooperation and German counteraction to it.

Російсько-британська угода 1907 р., яка поклала край багаторічному суперництву двох держав, розв'язала не лише їх конфлікт на Середньому Сході, але й відкрила можливості для налагодження союзницьких відносин між двома країнами. Важливим чинником у цьому була проблема Чорноморських проток, яку обидві держави намагалися використати для поліпшення своїх зовнішньополітичних позицій. Враховуючи значення цього питання для світової політики, воно вплинуло на загальний процес зміни системи міжнародних союзів та відносин між учасниками цих альянсів. Саме це намагається дослідити автор даної статті на основі джерел, недостатньо проаналізованих істориками.

Незважаючи на те, що вищезгадана угода 1907 р. привертала помітну увагу вчених різних країн, в їх працях бракувало дослідження проблеми Чорноморських проток як фактору трансформації європейських союзів, яку зумовило російсько-британське зближення. Радянські та сучасні російські історики [1] зосереджувались, переважно, на вивченні впливу питання Проток на зовнішню політику Російської імперії, досить часто, ідеалізуючи дії російських дипломатів та розглядаючи їх, як прагнення забезпечити життєво важливі інтереси своєї країни, амбіції царського уряду стосовно Босфору та Дарданелл. Британські історики [2], більше звертаючи увагу на зовнішню політику

своїх країн, досить критично оцінювали політику петербурзького кабінету. Зокрема, в монографії Р. Черчілля, проаналізовано вдаль використання британською дипломатією чинника Проток у процесі російсько-британських переговорів задля того, щоб змусити Петербург піти на суттєві поступки щодо територіальних питань у Середній Азії [3]. Проблема впливу питання Проток на трансформацію чи нові перспективи змін у діяльності міжнародних союзів у період укладання російсько-британської угоди 1907 р. розглядається у вищезгаданих працях лише побіжно, у контексті інших питань, і тому потребує окремого, всебічного дослідження.

Британська дипломатія у переговорах з Росією 1906-1907 рр. чудово застосувала “мареву Босфору” для того, щоб здобувати реальні преференції в інших важливих питаннях. Зокрема, Лондон вирішив на свою користь одну з гострих суперечностей між двома країнами, яку спричинило прагнення царського уряду домогтись права на проведення залізниці до Перської затоки [4]. Заступник статс-секретаря з іноземних справ Великої Британії Ч. Гардінг, будучи ще послом своєї країни у Петербурзі, висловив, при нагоді, міністру закордонних справ Австро-Угорщини барону Еренталю думку, що фореїн-офіс міг би забезпечити вигідне для себе розмежування в Персії, гарантувавши собі вплив у південній частині цієї країни, запропонувавши Росії, крім визнання її інтересів у північній Персії, ще й врахування її прагнень стосовно Константинополя та Проток. Коментуючи цю інформацію, німецький посол у Відні зауважив у листі до канцлера Бюлова, що “у цього питання була чисто платонічна ціна, оскільки, раптом що, Англія всеодно, навряд чи, буде схильна захищати Константинополь” [5]. Характерною є, також, примітка Вільгельма II на цій кореспонденції, що “щоб зламати цю багатосторонню угоду необхідно запитати інші країни” [6].

Німецька дипломатія, вважаючи російсько-британську угоду “набагато більше витвором англійської, ніж російської політики”, висловлювала щире здивування з того, що Росія, враховуючи те, що північна Персія й так фактично вже їй належала, не отримала реальних преференцій, окрім “спокою необхідного для проведення внутрішніх реформ та вдосконалення фінансової системи” [16, S. 45-46]. Німецький повірений у Петербурзі Маквел писав канцлеру Бюлову, що “російській дипломатії успішно вдається робити гарну міну при поганій грі” й, тому, він солідаризувався з думкою російської преси, що “з жорстокою послідовністю Англія утримала російський народ від виходу до теплого моря” [8], “змусивши (за інформацією німецького повіреного у Лондоні Штамма – від авт.) Росію відмовитись від гавані в Перській затоці” [9]. Авторитетний німецький професор фахівець з міжнародних відносин Г. Делбрюк у своїй статті, опублікованій провідними німецькими газетами, писав, що

“Англія отримала, уклавши угоду з Росією щодо їх відносин в Азії, приголомшливий успіх. Те, чим поступилися англійці, це дійсно дрібниці, але те, що вони здобули, має найвищу цінність. Як Росія могла взагалі погодитись на таку угоду?” [10].

Прагнення царського уряду шляхом поступок фореїн-офісу у Центральній Азії отримати гарантії підтримки Лондоном прагнень Петербурга щодо зміни, на його користь, режиму Проток було одним з факторів, який зумовив вирішення в інтересах Великої Британії й проблему Афганістану, оскільки Росія, таки, погодилась на перехід його до британської зони впливу [11].

Важливо наголосити на тому, що, як доповідав своєму уряду німецький посол у Лондоні граф Меттерніх, ще коли восени 1905 р. започатковувалися перші консультації щодо налагодження переговорного процесу між царським урядом та фореїн-офісом, стосовно розмежування їхніх інтересів на Середньому Сході як урядові, придворні кола, так і преса та громадськість двох країн вкладали в них зовсім різний контекст. За спостереженнями згаданого посла, “навіть якщо згода мала б чисто локальний характер й торкнулася лише відносин в Центральній Азії, не порушивши будь-яких німецьких інтересів, то британська суспільна думка та періодика це розглядали б як перемогу над Німеччиною, чого ніколи не було б в Росії”. Тобто, робився висновок, що, в той час як Петербург, внаслідок свого послаблення, через поразку у війні з Японією та внутрішньополітичну кризу, хотів, здебільшого, зміцнити позиції на кордонах імперії, Лондон розглядав ці відносини через призму налагодження відносин задля того щоб використати їх проти Берліна [12].

Характерно, що на листі німецького посла у Великій Британії графа Меттерніха, у якому йшлося про те, що статс-секретар з іноземних справ Е. Грей запевнив його, що російсько-британська угода не буде мати антинімецького характеру, Вільгельм II зробив красномовну примітку: “дуже бреше” [13].

За повідомленням німецького посла у Петербурзі графа Шоена, на сніданку у Миколи II, російський імператор намагався його переконати, що майбутня угода Росії з Великою Британією стосуватиметься лише Середнього Сходу. На зауваження німецького посла, що британські зусилля можуть бути спрямовані на те, щоб змінити відносини між континентальними державами, Микола II відповів, що “він і сам не довіряє цим любовним реверансам, оскільки англійська політика завжди була спрямована на підбурювання одних країн проти інших”, однак він зробить все, щоб у випадку їхніх держав цього не сталося [14].

Зважаючи на вищезгадані обставини, німецький фактор впливав дещо по різному на використання та можливі шляхи вирішення проблеми Чорноморських проток Петербургом та Лондоном. Міністр закордонних справ О. Ізвольський хотів, піднімаючи це питання та демонструючи бажання до поступок

форейн-офісу, звести нанівець впливову опозицію частини германофільськи налаштованих вищих чиновників та військових. Щоправда, за задумом російської дипломатії, все це не повинно було погіршити відносини з Німеччиною.

Більш того, отримавши під час переговорів запевнення від англійських урядовців щодо сприятливої позиції в майбутньому, стосовно можливості перегляду режиму Проток на користь Росії, царський уряд, розуміючи, що без згоди інших великих держав це буде неможливо реалізувати, сподівався домовитись про лояльну позицію Берліна та його найближчого союзника Відня у питанні Босфору та Дарданелл.

Щоб заспокоїти берлінський кабінет, який, при найменшій нагоді, висловлював стурбованість тим, щоб російсько-британська угода, якщо вона буде досягнута, не зачепила німецькі інтереси [15], російський міністр закордонних справ й особисто Микола II запевнили німецького посла в Петербурзі графа Шоена, що цього не станеться, особливо наголосивши на визнанні інтересів Берліна стосовно Багдадської залізниці [16]. Росія, згідно з рішенням, прийнятому на Особливій нараді в 1902 р., чинила будь-який можливий опір будівництву згаданої магістралі, оскільки вважала, що це мало в наслідок посилення позицій Німеччини на Протоках [17]. Таким чином, царський уряд у 1906-1907 рр. змінив свою позицію й дещо поступався в цьому питанні. Проте він сподівався, що доки буде збудована ця залізниця, Петербург, зважаючи на позитивні сигнали з Лондона та покращення відносин з Берліном, зможе переглянути на свою користь режим Босфору та Дарданелл. Характерно, що на Особливій нараді 1 (14) лютого 1907 р., присвяченій укладанню російсько-британської угоди, міністр фінансів царського уряду зазначив, що Росія, всеодно, не може ефективно чинити опір будівництву Багдадської залізниці, тому краще “намагатись ціною відмови від протидії домогтись в Німеччині якихось компенсацій” [18].

Під час зустрічі Миколи II з Вільгельмом II в Свінемюнде 21-24 липня 1907 р. міністр закордонних справ Росії О. Извольський, обговорюючи з німецьким канцлером Б. Бюловим нещодавно укладену угоду між Францією, Іспанією та Великою Британією щодо підтримки статус-кво у західній частині Середземного моря, висловив думку щодо доцільності перегляду режиму Чорноморських проток. Зокрема, він наголосив, що “найкращою противагою угрупованню держав, що склалося в одній частині Середземного моря було б надання Росії можливості виводити свої морські сили з Чорного моря, тобто перегляд на нашу (російську – від авт.) користь постанов Паризького трактату стосовно турецьких проток”. Канцлер Б. Бюлов відповів, що хоча й співчуває цій думці, але вважає, що питання Проток “одне з тих, які можуть бути вирішені лише з плином часу і в зв’язку з природнім ходом подій” [19]. Тобто, німецький дипломат, зробивши реверанс у сторону свого візаві, ухилився

від прямої відповіді, що дало можливість царському уряду, й надалі, сподіватись на створення вигідної міжнародної кон’юнктури стосовно вищезгаданої проблеми.

Німецька дипломатія, незважаючи на дружні жести Миколи II та запевнення царського уряду щодо непорушності інтересів Берліна, намагалася використовувати сам факт ведення російсько-британських переговорів з проблеми Проток для зміцнення своїх позицій в Османській імперії й отримання нових преференцій від Порти. Як доповідав 30 квітня 1907 р. Е. Грею британський посол у Константинополі Г. О’Конор, османський уряд дізнався про вищезгадані перемовини, очевидно, від німецьких дипломатів, які знайшли спосіб отримувати про це інформацію, або “безпосередньо від російського міністра закордонних справ чи іншим таємним шляхом”. На думку Г. О’Конора, “не було нічого більш неприємного” для султана й проти чого він би рішучіше виступав, ніж відкриття Проток для іноземних військових кораблів”. Тому, Г. О’Конор, на свій страх і ризик, “гарантував Порті, що російсько-англійські переговори не стосуються відкриття Проток для військово-морських сил” [20]. Зважаючи на це, Е. Грей, у розмові з російським послом у Лондоні графом Бенкендорфом 7 травня 1907 р., звернув увагу на те, що інформація про переговори щодо Проток посилює пронимецьку орієнтацію султана й дає Берліну аргументи, щоб схилити Порту до укладання з ним союзу [21].

У середині травня 1907 р. Е. Грей знову нагадав російському послу в Лондоні про вищезгадані побоювання Г. О’Конора, в черговий раз наголосивши на тому, що поширення інформації стосовно переговорів щодо Проток є одним з факторів, який, зрештою, приведе до формування німецько-турецького союзу [22]. Після того, як граф Бенкендорф передав звіт про цю розмову О. Извольському, російський міністр закордонних справ 22 травня 1907 р. на зустрічі з А. Нікольсоном висловив сумнів у обізнаності султана про переговори щодо Проток й наголосив, що, у будь-якому випадку, інформація про це не могла потрапити до Порти від російської дипломатії [23]. Такий обмін люб’язностями між Лондоном та Петербургом дає підстави зробити припущення, що форейн-офіс використовував занепокоєність Порти та Берліна переговорами щодо Проток задля того, щоб стримувати активізацію діяльності царського уряду в цьому напрямку й уникати конкретних зобов’язань.

Австро-угорський міністр закордонних справ барон Еренталь, тільки-но дізнавшись про російсько-британську угоду, незважаючи на врегулювання в ній лише центральноазіатських проблем, заявив, що її безпосереднім наслідком будуть зміни у російській політиці на Балканах та “труднощі, які виникнуть для Німеччини у Константинополі”. Красномовною є реакція Вільгельма II, який, прочитавши передбачення австро-угорського міністра,

зробив примітку “дуже вірно, оскільки це, в цілому, проти нас” [24].

Реакція МЗС Німеччини на ці загрози не забарилася. В грудні 1907 р. російський посол у Константинополі Зінов'єв доповідав до Петербурга, що “керуючий німецьким посольством Кідерлен Вехтер, який не раз звертав увагу турецького уряду на секретні переговори, які, начебто, велися між Росією і Англією щодо питання Проток, внаслідок знову отриманих з Берліна вказівок, порадив великому візиту вжити, враховуючи це, відповідних заходів”. Зокрема, німецький дипломат наполягав щоб Порта, “не втрачаючи часу, адресувала іншим чотирьом великим державам циркуляр з цього приводу”. Щоправда, султан не наважився на такий рішучий крок, не маючи переконливого підтвердження факту російсько-британських переговорів щодо можливості перегляду режиму Босфору та Дарданелл [25].

Досить слухними є міркування американського історика Р. Черчілла, який наголошував, що Велика Британія намагалась, владнавши центральноазійські суперечності з Росією, повернути її, після розгрому на Далекому Сході, до європейських справ і “використати як протипагу все зростаючій силі та агресивності Німеччини” [26].

Важливою для розуміння наслідків російсько-британської угоди, її сприйняття у Росії та чинника в цьому процесі Чорноморських проток, була дискусія, яка відбулася між О. Ізвольським та провідним юрисконсультом російського МЗС бароном Таубе. Коли міністр закордонних справ вручив йому остаточний текст угоди, згаданий урядовець, ознайомившись з ним, вигукнув “я можу дійсно знайти в цьому документі те, що Ви бажаєте дати Англії, але не те, що це дає нам! Ви відмовляєтесь від Афганістану, південної Персії з Перською затокою, яка могла б нам коли-небудь дати те, що ми безуспішно шукаємо в напрямку Константинополя – вихід у відкрите море, й нічого не отримуєте, крім північної Персії, якою ми й так, фактично, володіємо”. О. Ізвольський відповів на ці звинувачення тим, що Росія “отримує політичну підтримку Великої Британії в Європі... Хто знає, чи не змусять події нас найближчим часом вирішувати проблему Проток”, додав російський міністр. Керівник фореїн-офісу Е. Грей, в унісон цим поглядам О. Ізвольського, писав про свою впевненість, “що вона (Росія – від авт.) уже не буде турбуватися щодо Перської затоки, але, я думаю, вірогідно, за першої можливості буде розмовляти з нами про Протоки та Близький Схід” [27].

Характеризуючи значення угоди 1907 р., можна цілком погодитись з британським дослідником А. Макфі, який дійшов думки, що вона “поклала початок інтенсивній діяльності Росії стосовно турецьких Проток, яка, сподіваючись використовувати британські симпатії щодо вигідної для себе зміни режиму Проток, висловила низку ініціатив, щоб відкрити їх для своїх кораблів”. На думку

згаданого автора ці процеси поклали початок загостренню проблеми Проток “в арифметичній прогресії”, що, зрештою, стало одним з факторів початку Першої світової війни [28].

Перенесення на невизначене майбутнє вирішення питання Проток давало можливість фореїн-офісу використовувати “мареву Босфору” для того, щоб, й надалі, здобувати преференції від царського уряду з важливих для британської політики питань, зокрема, зміцнювати відносини між двома державами на протипагу Берліну, обмеживши можливості Петербурга балансувати між Німеччиною та Великою Британією й, згодом, остаточно відвернути його від проницьких симпатій на користь союзницьких відносин з Лондоном. Британський посол у Росії А. Нікольсон у своєму річному звіті за 1906 р. писав, що відносини Росії та Німеччини були настільки “близькими та сердечними”, що, на його думку, “якби вони були вільними від будь-яких інших зв'язків, то із задоволенням би сформували між собою союз”. На думку А. Нікольсона, “інтереси Німеччини та Росії ніде не суперечили один одному за винятком Османської імперії, де стрімко поширювався німецький вплив, зокрема в Малій Азії, у напрямку Месопотамії, а також, можливо, Персії” [29]. У своєму листі Е. Грею, А. Нікольсон писав про свої спостереження щодо дрейфу Петербурга від Парижа до Берліна й натяки Миколи II на дні народження німецького імператора, що для нього “брат ближчий ніж друг”. Це інтерпретувалося дипломатичним корпусом, що брат для Миколи II, враховуючи родинні зв'язки та монархічну солідарність, це Вільгельм II, а друг – Франція. “Залишається сподіватися, що більш потужні фактори, ніж особиста симпатія, – писав А. Нікольсон, – будуть протидіяти надмірному дрейфу імператора та його уряду в напрямку Берліна” [30]. Зважаючи на вищезгадані чинники, зовсім не дивно, що фореїн-офіс охоче підтримав ідею обговорення незручної для Німеччини теми можливого перегляду режиму Босфору та Дарданелл протягом російсько-британських переговорів.

Е. Грей у листі А. Нікольсону міркував, що “хоча комбінація Великобританія-Росія-Франція у міжнародному концерті ще слабка” через те, що “руки Франції повністю зав'язли в Марокко”, а “Росія ослаблена після війни та внаслідок внутрішніх проблем”, однак, у наступні десять років ці три країни, об'єднавши свої зусилля, “зможуть домінувати у близькосхідній політиці” й наголошував, що, “з часом, стане зрозумілою зацікавленість Росії у цій співпраці, але ми (Велика Британія – від авт.) повинні це робити негайно” [31].

Не можна погодитись з твердженням англійського історика А. Дж. Тейлора, що під час російсько-британських переговорів для міністра закордонних справ Росії О. Ізвольського проблема Проток “була цілком і повністю питанням престижу”. Адже, вже менше ніж через рік після укладання угоди між двома країнами, цей російський дипломат

намагався використати обіцяну британську підтримку задля реальної зміни режиму Босфору та Дарданелл на користь його країни під час Боснійської кризи [32].

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків та узагальнень. В період укладання російсько-британської угоди 1907 р. Лондон скористався фактором Чорноморських проток не лише для того, щоб спонукати Петербург до значних поступок стосовно Афганістану та Ірану, але й зробити перші кроки до формування російсько-британсько-французького альянсу з метою протидії Німеччині та її союзникам. Британська дипломатія докладала зусиль щоб, використовуючи у відносинах з Росією проблему Чорноморських проток, педалювати процес посилення співпраці цих держав та нівелювання прони́мецьких симпатій

значної частини російської правлячої еліти. Велика Британія, уникнувши конкретних зобов'язань щодо зміни режиму Проток на користь Росії й лише пообіцявши підтримку в майбутньому, у випадку певних компенсацій, сподівалась використати цей інструмент задля інтеграції Лондона, Парижа та Петербурга на противагу Троїстому союзу.

Берлінський кабінет, вбачаючи антинімецький контекст у російсько-британському зближенні, прагнув, враховуючи стурбованість Османської імперії переговорами Лондона та Петербурга щодо Проток, стимулювати султана до подальшого зближення двох держав з перспективою укладання німецько-турецького союзу, що стало б додатковою протидією цілком вірогідному формуванню російсько-британсько-французької Антанти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астафьев И.И. Русско-германские отношения. 1905-1911 гг. – М., 1972; Лунева Ю.В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907-1914 гг.). Дис. на соиск. научн. степ. канд. ист. наук. – М., 2003.
2. Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 гг. – М., 1958; Churchill R.P. Anglo-Russian Convention of 1907. – Chicago, 1939; Macfie A.L. The Straits question 1908-36. – Saloniki, 1993.
3. Churchill R.P. Op. cit.
4. Bülow – Wilhelm II. Berlin, den 31 März 1906 // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. – Berlin, 1922-1927 (Далі – G.P.). – В. 25(1). – № 8503. – С. 6-7.
5. Wedel – Bülow. Wien, den 30 April 1906 // G.P. – В.10. – № 8506. – С. 10.
6. Ibid. – С. 11.
7. Maquel – Bülow. St. Petersburg, den 27 September 1907 // G.P. – Т. 25(1). – № 8537. – С. 45-46.
8. Maquel – Bülow. St. Petersburg, den 27 September 1907 // G.P. – Т. 25(1). – № 8537. – С. 40-41.
9. Stumm – Bülow. Londre, den 22 August 1907 // G.P. – Т. 25(1). – № 8533. – С. 39-40.
10. Churchill R.P. Op. cit. – P. 324.
11. Журнал Особого совещания 11 августа 1907 г. о заключении с Англией соглашения по вопросу об Афганистане // Красный Архив. – 1935. – Т. 69-70. – С. 33; Журнал Особого совещания 14 апреля 1907 г. по афганскому вопросу // Там же. – Т. 69-70. – С. 27.
12. Metternich – Auswärtige Amt. London, den 15 November 1905 // G.P. – В. 25 (1). – № 8501. – С. 3.
13. Metternich–Bülow. London, den 8 September 1906 // G.P. – В. 25(1). – № 8517. – С. 22-23.
14. Schoen – Bülow. St. Petersburg, den 28 Januar, 1906 // G.P. – В. 25(1). – № 8502. – С. 5-6.
15. Bülow – Schoen. Berlin, den 19 Mai 1906 // G.P. – В.25(1). – № 8507. – С. 12.
16. Schoen – Auswärtige Amt. St. Petersburg, 22 Mai 1906 // G.P. – В.25(1). – № 8509. – С. 13-14; Schoen – Bülow. St. Petersburg, den 30 Mai 1906 // G.P. – В. 25(1). – № 8511. – С. 15-16.
17. Журнал Особого совещания по вопросам связанным с проектом сооружения Багдадской железной дороги. Заседание 21 августа 1902 г. // Державний архів Російської Федерації. – Ф. 568. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 48.
18. Астафьев И.И. Указ. соч. – С. 75.
19. Лунева Ю.В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907-1914 гг.). Дис. на соиск. научн. степ. канд. ист. наук. – М., 2003. – С. 67-68.
20. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892-1920. Дис. на соиск. научн. степ. канд. ист. наук. – Луганск, 2003. – С. 90; O'Conor – Crey. Constantinople, 30 April 1907 // B.D. – Vol. IV. – № 267. – P. 289.
21. Minute. O'Conor – Crey. Constantinople, 30 April 1907 // B.D. – Vol. IV. – № 267. – P. 290.
22. Crey – Nicolson. Foreign Office, 14 May 1907 // B.D. – Т. IV. – № 272. – P. 293-294.
23. Nicolson – Crey. St. Petersburg, 22 May 1907 // B.D. – Т. IV. – № 273. – P. 294.
24. Maquel – Bülow. St. Petersburg, den 27 September 1907 // G.P. – Т. 25(1). – № 8537. – С. 47.
25. Весьма секретная депеша Зиновьева. Пера, 19 декабря / 1 января 1908 г. // Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 151. – Оп. 482. – Д. 2988. – Л. 96-97.
26. Churchill R.P. Op. cit. – P. 340.
27. Ibid. – P. 339.
28. Macfie A.L. Op. cit. – P. 33.
29. Extract from Annual Report for Russia for the year 1906. A. Nicolson. 2 January 1907 // B.D. – Т. IV. – № 243. – P. 256-257.
30. Nicolson – Crey. St. Petersburg, 26 March 1907 // B.D. – Т. IV. – № 260. – P. 282-283.
31. Crey – Nicolson. Foreign Office, 24 February 1908 // B.D. – Vol. IV. – № 550. – P. 616-617.
32. Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. 1848-1918 гг. – М., 1958. – С. 449.